

Usmonqulov Abdujamil Anvar o'g'li

TDPU o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi talabasi

usmonqulovabdujamil@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o'zbek tilining lug'at tarkibidagi eskirgan va arxaik so'zlar, muomalada qo'llanilayotgan tarixiy so'zlar va ularning ifodalanishi haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *Tarixiy so'zlar, arxaik so'zlar, tildagi rivojlanish, intellektual rivojlanish, pedagoglik mahorat.*

Har qaysi xalq milliy qadriyatlarini o'z maqsad –muddaolari, shu bilanbirga, umumbashariy taraqqiyot yutuqlari asosida rivojlantirib, ma'naviydunyosini yuksaltirib borishga intilar ekan, bu borada tarixiy xotira masalasialohida ahamiyat kasb etadi.

Til taraqqiyotining ma'lum bir davrida muomalada faol qo'llangan, lekin keyinchalik shu so'z ifodalagan predmet, voqea yoki hodisa o'zining hayotiy faoliyatini to'xtatgach, uni anglatgan so'z ham eskirsa, qo'llanish darajasini susaytirib, yo'qotib, tarixiy so'zga aylanib qoladi.

Demak, tarixiy so'zlar o'zi atagan narsa yoki tushuncha iste'moldan chiqib ketganligi bois qo'llanmayotgan leksik qatlamdir. Bu qatlam har bir davrda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda yuzaga keladi, kamayib boradi. Istorizmlar leksik, semantik, frazeologik xarakterga ega bo'ladi. Eskirib iste'moldan chiqqan, o'z sinonimiga ega bo'lmagan so'zlarga leksik istorizmlar deyiladi: omoch, cho'ri, yuzboshi kabi. Istorizmlar tilning leksik tarkibidan tamoman chiqib ketmaydi, zarur payt-da nutqda qo'llanib turadi, lekin eskirganligi, unutilganligi sababli ma'nosi ko'pincha izoh talab qiladi.

Hozirgi o'zbek tili leksikasi tarkibidagi batrak, amin, vasiqa, vaqarnoma, mudarris, charx, kansava, tanob, choriq, quloq kabi so'zlar tarixiy so'zlar –leksik istorizmlardir. So'z ma'nosi anglatgan narsa, voqea, hodisalar eskirmay, uning ma'nosida yangilanish yuz berib, oldingi ma'nosi istemoldan chiqsa, semantik istorizm deyiladi. Masalan, arbob –aristokrat, arbob –fan arbobi; chanoq –paxta chanog'i, chanoq –harbiy qanot; vazir –podshoning o'rinbosari, vazir –ministr; rais –shayxlar rahnamosi, rais –jamo'a xo'jaligi boshlig'i kabi.

Eskirib iste'moldan chiqqan, o'z ekvivalentiga ega bo'lmagan iboralar ga frazeologik istorizmlar deyiladi. Masalan, madrasa tuprog'ini yalamoq, tarkidunyo qilmoq holatlari hayotda mavjud bo'lmasa ham, ularning ifodasi tarixiylik sifatida saqlanib qolgan.

Jamiyat to'xtovsiz rivojlanib boradi. Yillar o'tishi bilan mehnat qurollari, kiyim-kechak, uy jihozlarining yangi nusxalari paydo bo'ladi, eskilariningba'zilari

ishlatilmaydigan bo'lib qoladi, natijada ularni ifodalovchi so'zlar hambora-bora juda kam qo'llanadi yoki iste'moldan chiqib ketadi.

Masalan, qadimgio'zbek qatlamga tegishli ashu (qizil tuproq), ashuq (temir qalpoq, dubulg'a), aqru (sekin) kabi so'zlar eskirgan so'zlardir. Demak, qadimda nutqda faol qo'llanilgan, bugun esa kundalik hayotda ishlatilmay qolgan so'zlar eskirgan so'zlar deb atalar ekan.

Tilshunoslikda eskirgan so'zlar ikki guruhga ajratiladi: tarixiy so'zlar; istorizmlar

1) tarixiy so'zlar – hozirda mavjud bo'lmagan narsa hodisalarning iste'moldan butunlay chiqib ketgan nomlaridir; bunda so'z o'zi ifodalagan tushuncha bilan birgalikda eskiradi: o'nboshi, ellikboshi, kanizak, olampanoh, eshik og'asi, xalfa...

2) istorizmlar – hozirda mavjud bo'lmagan narsa-hodisalarning iste'moldan butunlay chiqib ketgan nomlaridir; bunda so'z eskiradi, lekin tushuncha eskirmaydi, boshqa so'z bilan ifodalanadigan bo'lib qoladi, bunday so'zlar iste'moldan chiqish arafasida turgan, hozirgi tilda sinonimi bo'lgan so'zlardir. Agar buni ona tilimizda ifodalaydigan bo'lsak, qavs ichida hozirgi tildagi sinonimlari berilgan: rayon (tuman), ekspress (tezyurar), oblast (viloyat), vrach (shifokor), xirurg (jarroh), injener (muhandis), redaktor (muharrir), redaksiya (tahririyat), ulus (xalq), bitik (yozuv) va h.

Zanjirli pochta, jandarm, hussar va boshqa eskirgan so'zlarning maxsus guruhining paydo bo'lishi, qoida tariqasida, tildan tashqari sabablarga ko'ra yuzaga keladi: jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlar, ishlab chiqarishning rivojlanishi, qurol-yarog'larning yangilanishi, uy-ro'zg'or buyumlari va boshqalar.

Bunday so'zlar tarixiylik, boshqa eskirgan so'zlardan farqli o'laroq, zamonaviy o'zbek tilida sinonimlarga ega emas. Buning sababi, voqelikning o'zi eskirgan, ular uchun bu so'zlar nom bo'lib xizmat qilgan.

Badiiy matnda uzoq vaqtlarni tasvirlashda, o'tgan davrlar lazzatini qayta tiklashda istorizm maxsus lug'at funksiyasini bajaradi: ular raqobatdosh ekvivalentlarga ega bo'lmagan atamalar turi sifatida ishlaydi.

Tilda paydo bo'lish vaqtiga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi so'zlar istorizmga aylanadi: ular juda uzoq davrlar va yaqinda sodir bo'lgan voqealar bilan bog'lanishi mumkin. Lingvistik adabiyotda istorizmlar bajaradigan tarixiy stilizatsiya funktsiyasining ustunligi ta'kidlanadi.

Tarixiylik - bu zamonaviy hayotdan yo'qolgan narsa, hodisalar, tushunchalarning nomlarini bildiruvchi eskirgan so'zlar, masalan: zanjirli pochta, bo'shliq, yorug'lik, zemstvo, pishchal.

Tilda istorizmlarning paydo bo'lishining sababi kundalik turmush, urf-odatlarining o'zgarishi, texnika, fan, madaniyat taraqqiyotidadir.

Ba'zi narsalar va munosabatlar boshqalar bilan almashtiriladi. Masalan, armyak, kamzulga, kaftan kabi kiyim turlarining yo'qolishi bilan bu turdagi kiyimlarning nomlari o'zbektilidan yo'qolib ketdi: endi ularni faqat tarixiy yozuvlarda uchratish mumkin.

Rossiyada krepostnoylik bilan bog'liq bo'lgan krepostnoy, soliq, quitrent, korve va boshqa so'zlar tegishli tushunchalar bilan birga abadiy ketdi. Tarixiylik, boshqa eskirgan so'zlardan farqli o'laroq, zamonaviy o'zbek tilida sinonimlarga ega emas. Buning sababi, voqelikning o'zi eskirgan, ular uchun bu so'zlar nom bo'lib xizmat qilgan.

Tilda paydo bo'lish vaqtiga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi so'zlar istorizmga aylanadi: ular juda uzoq davrlar (tiun, voivode, oprichnina) va yaqinda sodir bo'lgan voqealar (naturada soliq, spong, uyezd) bilan bog'lanishi mumkin.

Lingvistik adabiyotda istorizmlar bajaradigan tarixiy stilizatsiya funksiyasining ustunligi ta'kidlanadi. Biroq, bu guruh so'zlarini ishlatishda "o'xshashlik" va o'ziga xoslikni ko'rsatib, uni XX asrning ikkinchi yarmidagi shoirlar galaktikasidan ajratib turdi.

Ba'zan eskirgan so'zlar yangi ma'noda ishlatila boshlaydi. Masalan, "sulola" so'zi zamonaviy o'zbek tiliga qaytdi. Ilgari uni faqat qirollik, monarxiya kabi ta'riflar bilan birlashtirish mumkin edi. Endi ular ishchilar sulolalari, konchilar sulolasi, yog'ochchilar sulolalari, oila timsolida "meros" kasbiga ega bo'lishlari haqida gapirib, yozishadi.

Eskirgan so'zlar xarakterli tarixiylikni mukammal darajada ifodalaydi, adabiy matnni rang-barang va jonli qiladi. Bunday so'zlar lug'atning passiv qatlami bo'lsa-da, badiiy adabiyotda muhim rol o'ynashdan to'xtamaydi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

- 1.N.Mahmudov, A.Nurmonov,A.Sobirov, D.Nabiyeva, A.Mirzaahmedov Ona tili. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. T., «Ma'naviyat» 2005
- 2.Гуломов А, Аскарлов М. "Хозирги узбек адабий тили" Тошкент 2011
3. R.R.Sayfullayeva va b. "Hozirgi o'zbek adabiy tili"-Toshkent 2020
- 4.Judah Friedlander and Tracy Morgan in "Corporate Crush." 30 Rock, 2012, p103
- 5.N.M. Shanskiy 1984 yilda "Leksikonidagi eskirgan so'zlar"27-33 betlar
6. M.T.Irsiqulov,"Tilshunoslikka kirish" Toshkent "Yangi asr avlodi" 2009
- 7.Sodikov K, Xamidov X, Xudoyberganova Z, Aminova L "Turk tili"Тoshkent 2011